

БАЛАНС МОРАЛІ ТА ПРАВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

BALANCE BETWEEN MORALITY AND LAW IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Дуфенюк О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття є продовженням циклу наукових досліджень, присвячених темі балансу в кримінальному провадженні. Цього разу увага прикута до балансу моралі та права. Особа, уповноважена на прийняття процесуальних рішень та проведення процесуальних дій, у різних практичних ситуаціях опиняється перед вибором: яку норму слід застосувати і як зробити це правильно, справедливо? Цей вибір формується під впливом різних чинників, у тому числі під впливом моралі, яка частково вплетена в нормативну тканину кримінального провадження. Мета дослідження – узагальнити методологічні засади цього процесу. Зміст статті розділено на три частини. Частина перша презентує обговорення кореляцій моралі та права у теоретико-правовому та філософському дискурсі. У цьому контексті висвітлюється полеміка позитивістів та моралістів щодо зв'язку закону та моралі, розглядаються підходи до визначення понять моралі та моральності, показується зв'язок в тріаді «мораль, право, справедливість». У другій частині статті описуються моральні основи кримінального провадження. Визначено, що існують моральні максими, які втілені у нормах кримінального процесуального права (засади кримінального провадження; вимоги до тактики дій, застосування заходів забезпечення, процесуальних дій; стандарти оцінювання доказів; можливість реабілітації та відновлення репутації; заохочення до бажаної з позиції моралі поведінки; ексклюзивні норми щодо участі особливо вразливих категорій осіб; дискреція; ритуальність судового засідання і т.д.), а також моральні максими, які функціонують поза межами поля правового регулювання (мораль, де право не діє, моральний клімат в інституції, моральні аспекти комунікації, стриманість у стилі та формуванні образу представника влади). У третій частині змодельовано ситуації морально-правового вибору та запропоновано найбільш оптимальні та очікувані способи дій суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності. У висновках викладено коротке резюме отриманих результатів дослідження.

Ключові слова: моральні норми, правові норми, позитивізм, доктрина природного права, кримінальне провадження, суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності, процесуальні рішення, процесуальні дії.

The article is a continuation of the cycle of scientific studies devoted to the balance in criminal proceedings. This time the focus is on the balance of morality and law. A person authorized to make procedural decisions and conduct procedural actions is faced with a choice in practice: which norm should be applied and how to do it correctly and fairly? This choice is formed under the influence of various factors, including morality, which is partially included in the law of criminal procedure. The purpose of this project is to generalize the methodological foundations of this process. The content of the article is divided into three parts. The first part presents a discussion of the correlations of morality and law in theoretical-legal and philosophical discourse. In this context, the controversy between positivists and moralists is highlighted, approaches to defining the concept of morality are considered, and the connection in the triad „morality, law, justice” is shown. The second part of the article describes the moral foundations of criminal proceedings. It was determined that there are moral maxims that are embodied in the norms of criminal procedural law (principles of criminal proceedings; requirements for action tactics, application of security measures, procedural actions; standards for evaluating evidence; possibilities for rehabilitation and restoration of reputation; encouragement for morally desirable behavior; exclusive norms regarding the participation of particularly vulnerable categories of persons; discretion; court ritualism, etc.), as well as moral maxims that function outside the field of legal regulation (morality where the law does not apply, moral climate in the institution, moral aspects of communication, limitations in style and formation of the image of a representative of the authority). In the third part, situations of moral and legal choice are modeled and the most optimal and expected ways of actions of the subject of criminal procedural activity are proposed. A brief summary of the obtained research results is presented in the conclusions.

Key words: moral norms, legal norms, positivism, doctrine of natural law, criminal proceedings, subject of criminal procedural activity, procedural decisions, procedural actions.

Постановка проблеми. Моральні інтенції є унікальними регуляторами поведінки кожної людини, але в контексті кримінально-процесуальних відносин це питання набуває особливої гостроти. Тут актуалізуються складні зв'язки в дихотомії «мораль – право», а далі вони міксуються з моральним аспектом діяльності суб'єктів, уповноважених ухвалювати процесуальні рішення. Ця діяльність передбачає не просто позиціонування особи на «перехрестях» права, коли необхідно вибрати релевантну норму для застосування, але й необхідність вирішення численних моральних дилем, які виникають у кримінальному провадженні, аби ця норма була застосована правильно, справедливо [1, с. 7].

Досліджуючи моральні засади правового прогресу, правники підкреслюють, що сьогодні в умовах кризових явищ та процесів, які часто несуть руйнівний ефект для запровадження новацій, якісний правовий прогрес може розвиватися лише на міцному фундаменті морального, духовного оновлення особистості, у свідомості та волі якої замикаються соціонормативні конструкції, у тому числі правові. Саме моральний прогрес вважається тим вирішальним чинником, який забезпечує формування глибокого внутрішнього переконання у необхідності належним чином реалізовувати правові приписи з метою досяг-

нення справжньої єдності соціального буття, що, своєю чергою, є запорукою ефективного здійснення індивідуальних прав та свобод [2, с. 128–129; 3, с. 288]. З огляду на сказане обґрунтовано, своєчасною та важливою є посилена увага до запропонованої теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретики та філософи права століттями намагалися відтворити картину зв'язків складних соціальних феноменів моралі і права. Втім сьогодні, попри існування низки вагомих праць (В. Гончаренко, Н. Грищенко, І. Євхутич, Ю. Констанкевич, О. Львова, О. Сидоренко та ін.), вчені підкреслюють, що в сучасній юридичній науці недостатньою є увага до питання впливу моралі на правотворчість та правозастосування в Україні [4, с. 3; 5, с. 126]. І все ж у середовищі процесуалістів ця тематика таки знайшла відголос Л. Гуртієва, О. Мельник, О. Острогляд та В. Кіцелюк, В. Трофименко та інші дослідники вивчали різні аспекти морально-правових кореляцій в контексті кримінально-процесуальних відносин. Особливе пошукання дискусії про мораль спостерігається в частині досліджень, предметом яких є внутрішнє переконання. Вченими розглядалися морально-етична сторона внутрішнього переконання суб'єкта доказування (В. Вапнярчук) [6, с. 81]; моральна відповідальність та моральні підстави внутріш-

нього переконання експерта (принциповість, непідкупність, дотримання службової таємниці і т.д.) (О. Моїсєєв, Д. Щербанюк) [7, с. 107–109; 8, с. 298]; моральна обґрунтованість внутрішнього переконання слідчого і прокурора (С. Шульгін) [9, с. 90]; моральна відповідальність судді за справедливість власного рішення перед суспільством, учасниками судового процесу, перед власною суддівською совістю, усвідомлення морально-правових наслідків (Ю. Меліхова) [10, с. 147], бажання бути взірцем бездоганності і законслухняності (А. Шевченко) [11, с. 108]. **Метою цієї статті** є узагальнення методологічних засад балансування моралі та права в контексті кримінально-процесуальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Мораль у теоретико-правовому та філософському дискурсі. Мораль втілює уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, про совість і сенс життя, про доброчесність та безчестя. Численними є визначення моралі, які зрештою зводяться до системи принципів, оцінок, ідей, суджень, норм людської поведінки, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним, із суспільством, що спрямоване на врегулювання поведінки людей, підтримується особистим переконанням, вихованням та силою громадської думки [12, с. 407]. Мораль є способом нормативної регуляції поведінки, формою суспільної свідомості, охоплює погляди та відчуття, життєві орієнтації та принципи, цілі й мотиви вчинків та відносин [13, с. 114].

Як слушно констатує А. Гетьман, сутність права неможливо осягнути без осмислення його взаємозв'язку з мораллю, «кадже тільки через цю взаємодію правові феномени включаються в широкі культурні контексти, окреслюючи численні та нерозривні зв'язки через спільні цінності та інтегруючи їх як смисли» [14, с. 3]. При цьому І. Євхутіч підкреслює, що «сенс права не в тому, щоб «підсилювати» мораль насильницькими методами... Взаємодія моралі і права проявляється у тому, що правові закони втілюють у собі принципи гуманізму, справедливості, рівності людей. Інакше кажучи, закони правової держави втілюють у собі вищі моральні вимоги сучасного суспільства» [15, с. 92]. О. Сидоренко суголосно стверджує, що мораль є базовою та необхідною передумовою становлення, удосконалення національного законодавства, за допомогою якого здійснюється ефективний правовий вплив на поведінку суб'єкта [12, с. 406]. Схожі висловлювання знаходимо в інших працях [16, с. 147; 17, с. 162; 18, с. 183].

Такий концептуальний підхід відповідає юснатуралізму і контрастує з поглядом позитивістів, які, за словами Р. Зимовця, хоч і не ігнорують мораль як таку, але вважають, що її присутність у нормах права є радше випадковим збігом. Головним їхнім аргументом є факт, що право може бути інструментом як ідеї справедливого суспільства, так і засобом підтримки аморального режиму, не перестаючи при цьому бути правом. Саме це стало причиною «незручної позиції теорії, що виправдовує визначення фашистської державної системи саме як правової» [19, с. 255].

І хоча позитивіст (Г. Харт) може підтвердити слабкість міркувань щодо міцного зв'язку моралі і права, опираючись на приклад, що чинні закони можуть виявитися аморальними та несправедливими, мораліст (Л. Фулер, Р. Дворкін) буде доводити, що моральна прийнятність є необхідною умовою вважати документ законом. Дійсно, Г. Харт називав «істерією» безумовне задоволення результатом, коли в суді triumфувала доктрина природного права через визнання закону таким, що «суперечить чистій совісті та почуттю справедливості всіх порядних людей» [20, с. 256–257], але зрештою й він не заперечував зв'язок моралі та права в контексті забезпечення спільного проживання, розмірковуючи про «мінімальний зміст природного права» як специфічну правову мораль, моральні підвалини правової нормативності. У цьому сенсі кожна

правова система, в силу самого факту існування, вже закріпила певний «мінімум справедливості», попередивши тим самим «смертоносні конфлікти» і забезпечивши мінімум тих прав, які пов'язані із виживанням [19, с. 258, 265]. І хоча мораль претендує на максимальне включення до закону (як метафорично писав Дж. Флетчер: «Моральні претензії стоять біля скроні закону та вимагають допуску» [21, с. 533]), однак закон тільки вибірково задовольняє ці претензії. З іншого боку, право формується у середовищі так званої «фонові моралі».

Свою відповідь на головний аргумент позитивістів сформулював Г. Радбрух у відомій праці «П'ять хвилин філософії права» (1945 р.). У розділі «Третя хвилина» правник стверджує: «Якщо закони свідомо заперечують волю до справедливості..., то такі закони є недійсними, то народ не зобов'язаний підпорядковуватися їм, а правники повинні віднайти мужність не визнавати їхнього правового характеру», а в «П'ятій хвилині» резюмує: «... існують правові принципи більш авторитетні за будь-який правовий припис, і закон, що їм суперечить не має сили» [22, с. 96]. Дієвість цієї формули доводить Нюрнберзький трибунал. В академічних колах визнається, що він був судом *post factum*, історичним прикладом правосуддя, яке відправлялося всупереч принципу *nullum crimen, nulla poena, sine lege*. Проте заслуга Нюрнберзького трибуналу саме в моральній «надпозитивній» складовій його рішень. Як стверджує В. Іванов, вітчизняні й зарубіжні правознавці погоджуються щодо принципової важливості інтерпретації міжнародно-правових злочинів, передусім на засадах природного права, тобто принцип «нема злочину без покарання» має розумітися саме у природно-правовому аспекті. Йдеться про злочин не у законі, а саме у праві [23, с. 25].

Для кращого розуміння балансу права і моралі доречно згадати ще одне ґрунтовне дослідження Р. Зимовця «Дві концепції суспільного договору і специфіка правової моралі» (2015 р.). В основі першої концепції лежить ідея взаємної вигоди (Т. Гобс, Дж. Локк). Натомість друга концепція розглядає суспільний договір як результат взаємної поваги морально рівних осіб (І. Кант, Д. Ролз). Концепція взаємної вигоди розглядає суспільний договір лише як форму реалізації стратегічних цілей і стимулює його дотримання не через повагу до контрагента, а радше через страх, що порушення угоди з мого боку викличе симетричні дії з боку Іншого [24, с. 101]. Зовсім іншу основу передбачає кантівський проект суспільного договору. Він ґрунтується на фундаментальній моральній інтуїції, за якою кожна людина є автономною сутністю, «ціллю в собі» і саме через це заслуговує на повагу. Іншими словами, базовим стимулом дотримання договору є не жах можливої шкоди з боку Іншого, а повага до його автономії [24, с. 102]. Очевидно, це положення є іманентною основою правової держави та засади верховенства.

Варто також згадати існуючу відмінність етимологічно пов'язаних понять «мораль» та «моральність». Концептуальний підхід їх диференціації був запропонований Гегелем, який розрізняв «Die Moralität» та «Die Sittlichkeit», але сьогодні ця ідея інтерпретується різними вченими по-різному. Так, А. Шульга та Е. Коваленко дійшли до висновку, що «мораль» передбачає об'єктивну свободу індивіда (загальноствановлені й обов'язкові для всіх норми спілкування, порушення яких призводить до певних санкцій), натомість «моральність» позначає суб'єктивну свободу індивіда, моральні якості індивіда [25, с. 174]. З таким підходом контрастує позиція Л. Гуртієвої, яка апелюючи до гегелівської філософії моралі [26, с. 581], висловлює цілком протилежну думку, що саме «моральність» є тим компонентом, що має об'єктивний характер виражає загальноприйняті цінності та ідеали (справедливість, гуманізм), відповідно концепт «моралі» транслює суб'єктивний характер, міститься у свідомості людини,

виражає її внутрішню свободу. Такі міркування лежать в основі висновку вченої про те, що зміст етичних основ діяльності слідчого складають явища як моральнісного, так і морального характеру [27, с. 8, 15]. Третій підхід презентує І. Свхутич, констатує, що в науковій літературі мораль і моральність вважаються тотожними поняттями. Сама дослідниця, погоджуючись із таким підходом, їх не розрізняє [28, с. 1; 29, с. 14].

Згладжуючи гострі кути академічного дискурсу, вважаємо доцільним говорити про онтологію етимологічно споріднених «моралі» та «моральності» на обох рівнях: і на рівні об'єктивного суспільного феномена, і на рівні суб'єктивної реплікації. Ці концепти мають іншу фундаментальну підставу для розмежування. У дихотомії «мораль – моральність» фокус уваги варто змістити від «об'єктивне – суб'єктивне» на «первинне – похідне». Мораль – є стрижневою системою цінностей, еталонів, кодів і т.д., є тим коренем, першопричиною, першоджерелом, критерієм моральності. Моральність – є похідною характеристикою. Отже, і мораль, і моральність є актуальними і для окремого індивіда, і для певної суспільної групи, і для суспільства, ба навіть людства загалом.

Морально-правове мислення має складну етіологію розвитку. З дитинства формується внутрішня матриця моральних норм, інтенцій та стандартів, яка великою мірою редукує її зовнішній загальносуспільний аналог. Ступінь еволюції такої внутрішньої моральної матриці та її стійкість залежить від багатьох чинників, у тому числі середовища зростання (родинне, освітнє), середовища формування професійного досвіду, відносин з іншими членами суспільства, привитими культурними цінностями, світоглядом. Пліуралізм умов еволюції детермінує різний ступінь якості накопичених моральних ресурсів у різних осіб, відмінності у розумінні моральних аксіом. Таким чином, «на практиці в суспільній свідомості породжується багато гострих морально-правових дисонансів, які зумовлені різновекторними світоглядними тенденціями» [14, с. 3]. На цьому фоні виникає пліуралізм розуміння вимог моралі, що, за словами Г. Перетятко, у процесі правозастосування та правотлумачення проявляється в наступний спосіб: по-перше, суб'єкти одного рівня по-різному застосовують правову норму, що містить підстави морального оцінювання, виходячи з різного розуміння змісту вимог моралі; по-друге, суб'єкт вищого рівня у межах своєї компетенції скасовує правозастосувальний акт іншого суб'єкта правозастосування, керуючись іншим розумінням змісту вимог моралі [4, с. 6]. Логіка таких суджень фактично доводить твердження А. Мірошніченка про факт кількох «єдино можливих» правильних процесуальних рішень [30, с. 5].

Ключовою точкою перетину моралі та права є справедливості. Відомий французький філософ права П. Рікер писав: «Наше перше входження у сферу права хіба ж не визначається вигуком «Це несправедливо!». Такий вигук є виразом обурення...» через нерівні розподіли, недотримані обіцянки, непропорційні винагороди [31, с. 12]. Право ще за визначенням римських юристів є «наукою про добре і справедливе» [21, с. 235]. На цій підставі, доступне та ефективне правосуддя асоціюється з критерієм справедливості, тобто категорією морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття належного [33, с. 122; 34, с. 7]. Погодимось із твердженням Ю. Констанкевича, що сутнісне навантаження справедливості полягає в тому, що в суспільстві, яке домовилось про чесні і єдині правила для всіх, повинна бути гарантія їх дотримання і надання рівної можливості кожному реалізувати свої права [35, с. 101]. Моральний аспект такої позиції полягає у визнанні авторитету та поваги до закону завдяки інкорпорації в його тканину таких правових кодів, які знаходять підтримку в моральній свідомості. Тому законодавець мав би всіляко намагатися узгодити правову норму з моральними цінностями [32, с. 235-236], а підняття авторитету право-

суддя має відбуватися не через страх і відчуття покарання, а через внутрішнє відношення судді до морально-етичних засад [11, с. 108]. Що більше право транслює мораль, то більшою є вірогідність схвалення та сумлінного дотримання таких норм у суспільстві.

Моральні основи кримінального провадження.

У кримінальному провадженні чітко простежується вплив моральних норм. На підставі власного аналізу та узагальнення даних низки джерел [16, с. 146–149; 25, с. 175; 26, с. 582; 33, с. 123; 34, с. 7; 36, с. 17–21; 37, с. 134–135; 38, с. 239] можна зробити висновок, що уявлення про справедливість, про добре і зло, допустиме і недопустиме, довіру та повагу, авторитет у суспільстві і т.д. інкорпоровані у наступних формах:

у засадах кримінального провадження (повага до людської гідності, свобода від самовикриття, свідочькі імунітети, диспозитивність, змагальність, презумпція невинуватості, недоторканість житла чи іншого володіння особи, невтручання у приватне життя і т.д.);

у тактиці процесуальних дій (недопустимість шантажу, погроз, приниження честі та гідності під час допиту, слідчого експерименту, освідчування, провокації під час контролю за вчиненням злочину і т.д.);

у застосуванні заходів забезпечення (інститут особистої поруки, скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, особливий підхід до запобіжних заходів, які застосовуються до неповнолітніх і т.д.);

у стандартах оцінювання доказів та використання оцінних понять (визнання недопустимими доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав, доктрина плодів «отруйного дерева», формування внутрішнього переконання);

у можливостях реабілітації, відновлення репутації (отримання виправдувального вироку, реалізація права на реабілітацію померлого);

у заохоченні до бажаної з точки моралі поведінки (інститут угоди про примирення, угоди про визнання винуватості, інститут особистої поруки);

у ексклюзивних нормах щодо участі у кримінальному провадженні вразливих категорій осіб (особливі порядки кримінального провадження, гарантії доступу до правосуддя шляхом надання вторинної безоплатної правової допомоги, встановленні обов'язку вжити заходів піклування про дітей та охорону майна ув'язненого під варту);

у вимогах обґрунтованості та вмотивованості процесуальних рішень;

у можливості застосування дискреції для індивідуалізації правозастосовних ситуацій, вибору процесуального рішення з урахуванням контекстуальних чинників;

у ритуальності судового засідання, символіці (урочистість обстановки, приведення до присяги окремих учасників, форма звертання до суду тощо);

у можливостях реагування на порушення норм моралі під час кримінального провадження (реагування на зловживання правом, відмова поручителем від узятих зобов'язань, відповідальність за неповагу до суду).

Це своєрідна *нормативна мораль* – мораль втілена у нормах права. Разом з тим, поза межами регламентації кримінального процесуального законодавства залишається велика сфера відносин, де моральний вплив займає домінуючу роль. Це *позанормативна мораль*. Як слушно констатує Н. Логінова, в сучасних умовах значного ускладнення суспільних відносин роль моральних оцінок і розсуду зростає і як ніколи виникає необхідність звернення суддів до моралі. Законодавство відстає від різноманіття в соціально-економічному розвитку країни, тому й виникає підвищена потреба при вирішенні конфліктів різного роду заповнення прогалин права моральними категоріями [39, с. 167]. Позанормативна мораль визначає моральний клімат в установі, обумовлює корпоративну

солідарність, вимагає толерантності в комунікації з учасниками кримінального провадження, стриманості у стилі. Як зізнаються самі судді, зачіска, аксесуари, одяг формують образ представника влади, тому мало б працювати моральне правило скромності та стриманості, яке однак не завжди працює. «Вирішив стати суддею – допускай у своє життя обмеження... у виборі друзів, у формі одягу, у манері поведінки на вулиці, у публічних місцях і не тільки...» [40, с. 145]. Ці тези можна застосувати і персоналу органів досудового розслідування та прокуратури.

Таксономія моральних основ балансу. У контексті порушеної проблематики балансу моралі та права варто розглянути питання добросовісності суб'єктів процесуальної діяльності, допустимості застосування «тактичних хитрощів» під час досудового розслідування, процесуальної діяльності в умовах аморального закону, інституту окремої думки судді як способу зняття моральної відповідальності за рішення більшості і т.д. Кожна з порушених тем заслуговує окремого дослідження. Узагальнюючи різні ситуації, в яких може опинитися суб'єкт процесуальної діяльності, можна визначити наступну таксономію моральних основ балансу:

– коли виникає спокуса діяти проти норм права та фактів в своїх інтересах чи в інтересах третіх осіб – мораль має виконувати роль запобіжника, гаранта добросовісності, етичного лідерства, гамування активності щодо вчинення дій, які суперечать як внутрішньому моральному еталону, так і загальносуспільній моралі;

– коли виникає дилема (немає простих відповідей, права невизначеність) – необхідно здійснити моральний вибір рішення, найбільш релевантного до розуміння справедливості, добросовісності, верховенства права;

– коли виникає тиск (інституційний, політичний, суспільний, «сеховий») – необхідна демонстрація моральної зрілості, незалежності та сміливості протистояти такому тиску, витривалості у реалізації справедливості та добросовісності;

– коли виникає ситуація маніпуляцій, провокацій – необхідна репрезентація моральної стійкості, рівноважності та послідовності у діях;

– коли виникає суперечність моральної і правової норми – необхідне врахування, що право має перевагу

в застосуванні, а моральний дискурс (осуд, схвалення, критика, наслідки) виносяться «за дужки» кримінального процесу (скажімо, якщо закон дозволяє проведення абортів, то ми не можемо притягувати до відповідальності лікаря за його проведення тільки тому, що наші моральні переконання говорять про інше); якщо суперечність виникає на рівні ухвалення рішення колегіально – формулювання окремої думки, яка транслює моральну триаду компонентів (консеквентну складову (зняття відповідальності за наслідки ухваленого рішення), деонтологічну складову (виконання морального обов'язку висловити думку презентує альтернативну морально-правову позицію, інтерпретацію права на засадах справедливості з точки зору автора) та аксіологічну складову (апелювання до моральної аргументації, цінностей у тексті окремої думки, що може вплинути на перспективу зміни підходів до вирішення правових питань у майбутньому)).

Висновки. Підсумуємо все вище сказане. По-перше, проведене дослідження підтвердило складність кореляцій в дихотомії «мораль – право» та важливість у демократичній і правовій державі ґрунтувати закони на природно-правовій парадигмі та моральних цінностях суспільства, оскільки це посилює внутрішню мотивацію неухильного дотримання такого закону. По-друге, сучасне кримінальне провадження еволюціонувало до такого рівня, коли найбільш значущі моральні максими імплементовані в усі ключові аспекти кримінально-процесуальної форми. Однак є позанормативна мораль. Завжди залишатиметься ризик аморальних дій суб'єктів процесуальної діяльності. Як зауважує Г. Гравер: «Нам не дано знати, коли гарантований законом захист спіткнеться об брак добросовісності суддів і хто з них таки відданий верховенству права та буде діяти по совісті. Жахливі речі можуть іноді відбуватися навіть у двадцять першому столітті у самодостатніх правових порядках західної правової традиції» [20, с. 11, 46]. Отже, баланс моралі та права на особистісному рівні має вагоме значення для досягнення справедливості у кримінальному провадженні. Мораль зупиняє імпульси суб'єктивного свавілля, виступає аудитором внутрішніх інтелектуально-вольових процесів, є етичним компасом прийняття рішень та вибору дій при виникненні дилем.

ЛІТЕРАТУРА

- Ginsburg R. B. The Role of Dissenting Opinions. *Minnesota Law Review*. 2010. Vol. 95. P. 1–8.
- Право і прогрес: запити громадянського суспільства : монографія / Ю. С. Шемшученко [та ін.]; заг. ред. Н. М. Оніщенко; ІДП НАНУ. Київ : Наук. думка, 2020. 367 с.
- Гусарев С. Право і прогрес: виклики сьогодення. *Право України*. 2020. № 8. С. 286–291.
- Перетяко Г. В. Вплив моралі на правове регулювання в Україні: загальнотеоретичні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України. Львів, 2018. 19 с.
- Шульга А. О. Відносно народовладдя та справедливості в кримінальному провадженні України. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 125–130.
- Вапнярчук В. В. Сутність внутрішнього переконання в кримінальному процесуальному доказуванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 31(3). С. 78–81.
- Моїсєєв О. М. Внутрішнє переконання в структурі експертних технологій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 105–112.
- Щербанюк Д. В. Формування в судового експерта внутрішнього переконання про доцільність реалізації права на експертну ініціативу. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 295–300.
- Шульгін С. О. Оцінка слідчим і прокурором доказів при прийнятті процесуальних рішень на стадії досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Науково-дослідний інститут публічного права; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ МВС України. Київ, 2021. 260 с.
- Меліхова Ю. А. Вплив культури мислення судді на якість його внутрішнього переконання. *Гілея*. 2018. Вип. 133. С. 146–148.
- Шевченко А. Порушення вимог щодо неупередженого розгляду справи, зокрема порушення правил щодо відводу (самовідводу) як підстава для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 2. С. 106–111.
- Сидоренко О. М. Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 405–420.
- Орлов Ю. Ю. Еволюція моралі: синергетичне бачення (Частина I. Людина: від об'єкта до суб'єкта соціальної еволюції). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 113–129.
- Гетьман А. П. Передмова. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22 травня 2020 р., НЮУ ім. Ярослава Мудрого). Харків: Друкарня Мадрид, 2020. С. 3.
- Євхутич І. М. Мораль і право як суспільні інститути: проблеми осмислення в умовах побудови громадянського суспільства. *Європейські перспективи*. 2012. № 2 (1). С. 87–93.

16. Трофименко В. М. Співвідношення кримінальної процесуальної форми й норм моралі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 35 (2.3). С. 145–150.
17. Почтовий М. М. про вичерпність переліку засад кримінального провадження. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 157–163. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-111-9.19
18. Припхан І. І. Категорії «право» та «мораль» в теорії українського конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 1. С. 181–184.
19. Зимовець Р. Природне право і правова мораль. До питання співвідношення моралі та права у «понятті права» Г. Харта. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 253–267.
20. Гравер Г. П. Герої в суддівській мантиї: добросовісне (чесне) суддівство в умовах аморальних законів / пер. з норв. М. Фетісова, пер. з англ. І. Черненко. Київ: Вид-во ТОВ «Компанія ВАІТЕ». 2022. 326 с.
21. Fletcher G. P. Law and Morality: A Kantian Perspective. *Colum. L. Rev.* 1987. Vol. 87. P. 533–558.
22. Радбрух Г. П'ять хвилин філософії права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 95–97.
23. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.
24. Зимовець Р. Дві концепції суспільного договору і специфіка правової моралі. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 101–115.
25. Шульга А., Коваленко Е. Моральність кримінально-процесуальних відносин. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 3 (15). С. 171–176.
26. Гуртієва Л. М. Поняття етичних основ процесу доказування у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 578–584.
27. Гуртієва Л. М. Етичні основи діяльності слідчого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 22 с.
28. Євхутин І. М. Мораль і право як складові духовної культури людства. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 2 (8). С. 1–6.
29. Євхутин І. М. Мораль і право в системі соціальних уявлень сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львівський державний університет внутрішніх справ, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2015. 22 с.
30. Мірошніченко А. Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля: погляд через призму юридичної відповідальності суддів. 59 с. URL: <https://www.academia.edu/43070667>.
31. Рікер П. Право і справедливість / пер. із фр. О. Сирцова, В. Каденко. Київ: Дух і літера, 2002. 216 с.
32. Грищенко Н. В. Мораль і право: до проблеми конфлікту. *Гілея*. 2014. Вип. 83. С. 235–238.
33. Гончаренко В. Г. Моральність як основоположна умова справедливого правосуддя. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 121–128.
34. Гончаренко В. Г. Моральність як метапринцип правосуддя. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Ч. 2. С. 6–15.
35. Констанкевич Ю. З. Морально-етичні критерії як конституційна умова формування органів публічної влади в Україні: дисертація ... доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 283 с.
36. Капліна О. В. принципи кримінального провадження- правова та моральна основа кримінальної процесуальної діяльності. Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22 травня 2020 р., НЮУ ім. Ярослава Мудрого). Харків : Друкарня Мадрид, 2020. С. 16–21.
37. Шульга А. О. Елементи інституту народовладдя на стадії досудового розслідування як фактор моральності у кримінальному процесі. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4. С. 131–137.
38. Шасна А. Е. Морально-правові критерії застосування заходів забезпечення кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2 (3). С. 236–240.
39. Логінова Н. Дискреційні повноваження судді: правові та моральні аспекти. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2016. Вип. 11 (1). С. 166–167.
40. Денисенко Л., Сироїд О., Фадєєва І., Шаповалова О. Бути суддею. Професія чи покликання. Київ: Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), 2015. 216 с.